Dr hab. inż. Teresa Miś, prof. UR
Kolegium Nauk Społecznych
Instytut Ekonomii i Finansów
Zakład Polityki Gospodarczej
Uniwersytet Rzeszowski
ul. Ćwiklińskiej 2
35-959 Rzeszów
e-mail: tmis@ur.edu.pl

Rzeszów, 28.10.2024 r.

RECENZJA

Rozprawy doktorskiej mgr Emilii Aleksandry Bojkowskiej-Ambrozińskiej, pt.

„Ekonomiczno-społeczne uwarunkowania integracji w rolnictwie ekologicznym"

Wprowadzenie

Odpowiedzią na kwestie związane z problemami świata VUCA (skrót oznacza: *Volatility:* zmienność, *Uncertainty*: niepewność, *Complexity*: złożoność, *Ambiguity:* niejednoznaczność), świata BANI (skrót pochodzi od słów: *Brittle:* kruchy, *Anxious:* niespokojny, *Non-linear*: nieliniowy, *Incomprehensible:* niezrozumiały), ekonomii współdzielenia oraz występowanie kryzysu klimatycznego i pandemicznego jest strategia Europejski Zielony Ład. Jest to nowa strategia wzrostu gospodarczego Unii Europejskiej do 2050 r., czyli plan zbudowania zrównoważonej gospodarki UE oraz przeprowadzenia zielonej i cyfrowej transformacji, która będzie sprawiedliwa i sprzyjająca włączeniu społecznemu. Rozwój rolnictwa oraz obszarów wiejskich zajmują bardzo ważne miejsce w Europejskim Zielonym Ładzie, którego najważniejszą wartością dodaną jest zdrowie obywateli Unii Europejskiej i poprawa jakości życia. Duży nacisk w tej strategii kładziony jest na rozwój rolnictwa ekologicznego, które odgrywa kluczową rolę w osiągnięciu odbudowy Europy, która ma być zielona (ekologiczna) i cyfrowa. Rolnictwo ekologiczne to instrument zrównoważonego rozwoju, chroni środowisko, wpływa na zachowanie bioróżnorodności i przeciwdziała zmianom klimatu. Jednocześnie odpowiada też na potrzeby konsumentów, którzy kupują coraz bardziej świadomie i chcą żywności bezpiecznej i zdrowej. W swoich strategiach „od pola do stołu" i „bioróżnorodności", będących elementami Europejskiego Zielonego Ładu Komisja Europejska określiła, że kluczem sukcesu jest zrównoważony system żywnościowy, w którym rolnicy ekologiczni są pionierami zrównoważonego

rolnictwa przyszłości, a konsumenci mają pewność, że produkt jest bezpieczny dla ich zdrowia.

Problematyka ekonomiczno-społecznych uwarunkowań rozwoju procesów integracji w rolnictwie ekologicznym jest ważną dziedziną w rozważaniach naukowych. Recenzowana praca mieści się w nowym nurcie ekonomii, w którym istotny jest rozwój zrównoważony oraz w ekonomii współdzielenia. Ekonomia współdzielenia (współpracy) zasadniczo dotyczy konsumpcji, wzajemnej pomocy, alternatywnego dostępu do dóbr. Obejmuje także sąsiedzką wymianę płodów rolnych i ogrodniczych, sąsiedzkie użyczenie maszyn, narzędzi, czy środków transportu, pomoc wzajemną przy pracach polowych, pomoc w zakresie remontów czy napraw sprzętu rolniczego, itp. Podejmowana tematyka wpisuje się również w jedną z trzech Regionalnych Inteligentnych Specjalizacji Warmii i Mazur, jaką jest „Żywność wysokiej jakości".

Korzystanie z funduszy UE dało wielu rolnikom możliwości inwestowania, wykorzystania potencjału danego regionu, w tym Warmii i Mazur, który to region stanowi zakres przestrzenny recenzowanej pracy doktorskiej. Pozyskiwanie i właściwa alokacja funduszy Unii Europejskiej ma fundamentalne znaczenie w poprawie konkurencyjności regionów peryferyjnych, opóźnionych w rozwoju, a do takich należą regiony Polski Wschodniej. W tym kontekście uzasadnione jest podejmowanie badań nad oceną uwarunkowań rozwoju, w tym także wykorzystania funduszy UE w regionach peryferyjnych na wsparcie procesów integracyjnych i rozwoju rolnictwa ekologicznego.

I. Ocena układu i struktury pracy

Recenzowana praca doktorska jest bardzo obszerna, ponieważ zawiera aż 202 strony tekstu. Praca zawiera wstęp, pięć rozdziałów, wnioski końcowe oraz streszczenie w języku polskim i angielskim. Integralną częścią pracy jest bogaty zestaw bibliograficzny - 376 pozycji literatury polskiej i zagranicznej. Dotyczy oceny ekonomiczno-społecznych uwarunkowań integracji w rolnictwie ekologicznym.

Ogólny układ pracy skonstruowany jest poprawnie i stanowi dobrą podstawę do pełnego zrealizowania podjętego tematu, chociaż niektóre podrozdziały mają braki merytoryczne. Tytuł podrozdziału 1.1. to: „*Przesłanki wyboru tematu i zakres pracy*" – brak zakresu pracy. Pojawia się on dopiero w podrozdziale 1.2., pt. „*Cele, hipotezy badawcze i pytania*", na s. 11.

Konstrukcja pracy jest jasna i logiczna. Tekst przedstawiony jest w uporządkowanej tematycznie formie. Tytuł opracowania jest adekwatny do zawartych w nim treści. Prawidłowo sformułowano problem badawczy i dobrano właściwe metody badań.

Układ recenzowanej pracy jest zatem w pełni prawidłowy (pomimo jednego zastrzeżenia), rzetelnie przemyślany i godny do naśladowania.

II. **Ocena merytoryczna rozprawy**

Przedstawiona rozprawa stanowi dobre opracowanie, o dużej wartości poznawczej. Podjęty temat badawczy jest aktualny i istotny dla realizowanej polityki rozwoju, uwzględniającej aspekty rozwoju zrównoważonego.

W pracy zachowano logiczną i spójną konstrukcję poszczególnych rozdziałów. Zaletą pracy jest dobre osadzenie jej w literaturze przedmiotu i przedstawienie wyników badań empirycznych, z zastosowaniem metod statystycznych, co znacznie wzbogaca rozprawę.

Wartością pracy jest zestawienie, uporządkowanie i zaprezentowanie wielu szczegółowych danych empirycznych zaczerpniętych z Głównego Urzędu Statystycznego (GUS), Inspekcji Jakości Handlowej Artykułów Rolno-Spożywczych (IJHARS), Research Institute of Organic Agriculture (FiBL), agencji płatniczej, jaką jest Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa (ARiMR), obrazujących zachodzące zmiany w wybranych aspektach rozwoju. Dokonanie tego wymagało niewątpliwie dużego nakładu pracy.

We **wstępie** zarysowano przesłanki i uzasadnienie podjęcia tematu rozprawy. Określono jej cel główny, którym jest „zidentyfikowanie uwarunkowań ekonomicznych i społecznych, mających wpływ na procesy integracyjne w rolnictwie ekologicznym". Wytyczono również trzy cele szczegółowe, które umożliwiły realizację celu głównego. Autorka pracy powołuje się na ekonomię ekologiczną, ale nie wspomina nic o ekonomii rozwoju, ekonomii współdzielenia, czy lokalizacji.

Sformułowano trzy hipotezy badawcze, są one logicznie powiązane z celem głównym pracy. Ich przyjęcie nie budzi wątpliwości, szczególnie, że każdą z hipotez uzasadniono. Weryfikacji hipotez dokonano głównie na podstawie badań empirycznych.

Określono zakres czasowy badań na lata 2011-2020. Tutaj pojawia się pytanie dlaczego nie uwzględniono roku 2022, tak jak ma to miejsce w tabeli 3, na stronie 52. Ponadto Autorka pisze, że badała dziesięciolecie, a według Recenzenta badała zmiany w dziewięciu latach. Jako przestrzenny obszar badań wskazano województwo warmińsko-mazurskie, którego wybór został uzasadniony. Atutem pracy jest to, że Doktorantka

zgromadziła pierwotne materiały źródłowe przeprowadzając sondaż diagnostyczny wśród 207 rolników, prowadzących ekologiczne gospodarstwa z certyfikatem. W tabeli pierwszej przedstawiono ustaloną liczebność próby.

Występuje pewna niekonsekwencja – na s. 14 Autorka pisze, że badała 207 ekologicznych producentów rolnych, powołuje się na tabelę 1, która jest na s. 12 i w tabeli tej liczebność próby wynosi 195. Nasuwa się pytanie czy to tylko błąd edytorski i skąd wynika ta różnica w liczebności próby badawczej.

Rozdział pierwszy obejmuje zagadnienia wstępne, w tym uzasadnienie wyboru tematu pracy. Przedstawiono w nim cel główny, cele szczegółowe, hipotezy badawcze, zakres pracy, w tym czasowy, przestrzenny i merytoryczny oraz pytania badawcze. Następnie ukazano materiały źródłowe i metody badań.

W **rozdziale drugim** szczegółowo omówiono kwestie idei rolnictwa ekologicznego oraz integracji w teorii ekonomii. Wyjaśniono istotę rolnictwa ekologicznego w koncepcji zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich oraz w teorii wielofunkcyjnego rozwoju i ekonomii ekologicznej. Na szczególne podkreślenie jako walor pracy zasługuje fakt, że Autorka podejmuje polemikę z literaturą – podaje własne propozycje i poszukuje ich poparcia wśród innych Autorów. Dużym walorem tego rozdziału jest fakt zwrócenia uwagi na znaczenie i miejsce rolnictwa ekologicznego w systemie agrobiznesu oraz wskazanie najważniejszych uwarunkowań integracji producentów ekologicznych w kontekście założeń teorii działań zbiorowych. Dokonano szerokiego przeglądu literatury, co daje cenną podbudowę teoretyczną pod kolejne rozdziały. Rozdział ten cechuje duża przejrzystość i czytelność wywodów oraz staranność edytorska.

W **rozdziale trzecim** ukazano możliwości integracji w rolnictwie ekologicznym. Na wstępie przedstawiono instytucjonalne uwarunkowania rozwoju rolnictwa ekologicznego. W podrozdziale 3.2. dokonano charakterystyki szans i zagrożeń procesu integrowania się producentów rolnych, powołując się na literaturę i akty prawne. W kolejnych trzech podrozdziałach skupiono się na formach integracji i wynikających z nich korzyści dla rozwoju rolnictwa ekologicznego, z uwzględnieniem dużego znaczenia grup producenckich, spółdzielni oraz klastrów, a nawet eko-agrobiznesu. Kolejną kwestią, którą podjęto było wskazanie warunków integracji pionowej i poziomej w rolnictwie ekologicznym ora form wsparcia finansowego poziomej i pionowej w rolnictwie ekologicznym. W opinii Recenzenta w rozdziale trzecim występują braki merytoryczne – brak charakterystyki regionów na tle kraju, pod względem danych liczbowych w zakresie liczebności grup producenckich, klastrów oraz wsparcia finansowego Unii Europejskiej dla rozwoju tych różnych form

integracji rolników. Finansowe wsparcie rozwoju integracji w rolnictwie jest jednym z najważniejszych elementów uwarunkowań rozwoju regionów peryferyjnych, czego przykładem są ich strategie rozwoju. Powinna być tabela z danymi, gdzie w sposób uporządkowany Autorka pracy przedstawiłaby jakie fundusze, programy, projekty, a przede wszystkim efekty wsparcia wystąpiły w latach 2014-2020. Doktorantka mogłaby wtedy ocenić, czy i w jaki sposób programy Unii Europejskiej wpłynęły na poprawę rozwoju różnego rodzaju form integracji. Tymczasem w pracy ta problematyka została przedstawiona tylko w formie teoretycznej na bazie literatury. W podrozdziale 3.5. brak danych na temat kwot wsparcia i wskaźników ekonomicznych, jak np. kwot dofinansowania przeliczonych na 1 mieszkańca, czy jedno gospodarstwo, co byłoby bardziej wiarygodne i w sposób jasny ukazałoby problematykę badanego zagadnienia. Konstatując powinny być dane liczbowe w tabelach dla okresu programowania 2014-2020, według funduszy i programów oraz efektów dofinansowania procesów integracyjnych w rolnictwie – dane opisowe są mało czytelne i nie oddają w pełni ważności i efektów podejmowanej problematyki.

Rozdział czwarty zatytułowany został: *„Perspektywy rozwoju rolnictwa ekologicznego"*. Jest to ważny rozdział empiryczny, w którym Autorka pracy włożyła dużo wysiłku, żeby ukazać sytuację i zmiany w sektorze produkcji i przetwórstwa żywności ekologicznej na przykładzie różnych krajów świata. Szkoda, że dane te nie obejmują przynajmniej roku 2022, ponieważ zgodnie z zasadą n+3 programowanie 2014-2020 dotyczy lat 2014-2023. Przedstawiono również zmiany liczby ekologicznych producentów rolnych, powierzchni ekologicznych użytków rolnych oraz przetwórni ekologicznych w ujęciu regionalnym. W podrozdziale 4.2. dotyczącym kierunków zmian w rolnictwie ekologicznym pod wpływem Wspólnej Polityki Rolnej ukazano stawki płatności do grup upraw w rolnictwie ekologicznym.

Rozdział piąty poświęcony został wynikom badań własnych przeprowadzonych wśród producentów ekologicznych. Został opracowany starannie i poprawnie metodologicznie. W podrozdziale 5.1. przedstawiono charakterystykę uczestniczących w badaniach rolników i ich gospodarstw oraz zakres i formy współpracy ekologicznych producentów rolnych, a także ocenę skłonności rolników do współpracy. W kolejnych podrozdziałach dokonano analizy uwarunkowań procesów integracyjnych w rolnictwie ekologicznym w opinii samych rolników, zidentyfikowano bariery i korzyści procesu integracji, oceniono finansowe wsparcie produkcji ekologicznej. Dużo pracy włożyła Autorka w analizy dokonane i przedstawione w rozdziale piątym. Wyniki badań dostarczają wielu informacji ważnych dla oceny uwarunkowań procesów integracyjnych w rolnictwie

ekologicznym. Jej uzupełnieniem są tabele, ryciny, które w sposób czytelny prezentują omawiane dane. Rozdział ten cechuje wysoki poziom merytoryczny i przejrzystość. Doktorantka potrafi wyciągać wnioski z przeprowadzonych analiz danych empirycznych oraz porównuje uzyskane wyniki z literaturą (dyskusja) i z danymi Powszechnego Spisu Rolnego – to jest atut pracy.

Wyniki badań zawarte w rozdziałach czwartym i piątym pozwoliły Doktorantce pozytywnie zweryfikować sformułowane na wstępie hipotezy badawcze. W rozdziałach tych zawarto dużo wartościowych wyników analiz i ocen omawiających badany problem oraz wiele związanych z nimi interesujących spostrzeżeń i konstatacji.

Pracę zamykają podsumowanie i wnioski końcowe, gdzie odniesiono się do celów pracy oraz hipotez badawczych. Na uznanie zasługuje wskazanie przez Autorkę kierunków dalszych badań, jako rozwinięcie problematyki procesów integracyjnych w rolnictwie ekologicznym.

Bibliografia pracy licząca 376 pozycji, w tym dużo obcojęzycznych i sposób korzystania z niej świadczą o wysokiej kompetencji Doktorantki w zakresie przyjętego przez nią problemu badawczego w odniesieniu do szerokiej problematyki ekonomicznej. Autorka pracy posiada umiejętności krytycznej analizy i syntezy literatury. Pozycji literatury w wykazie piśmiennictwa jest więcej, ponieważ kilkunastu (dokładnie 14) pozycji nie zamieszczono w tym wykazie, mimo, że powoływano się na nią w treści pracy. Są to następujące pozycje, których brak w wykazie piśmiennictwa:

- Biernat-Jarka 2016,
- Bórawski 2010,
- Corrado, Corrado 2017,
- Harasim i in. 2017,
- Kata, Wosiek 2017,
- Klimkowski, Gruda 2016,
- Kostecka 2007,
- Liu, Wen 2021,
- Nowak 2009,
- Płonka 2021
- Puchalska 2015,
- Szumiec, Musiał 2019
- Śpiewak 2016,
- Tyburski 2022.

Powinno się również ujednolicić pisownię czasopism, np. „Roczniki Naukowe SERiA" są w bardzo różny sposób zapisywane. Niektóre pozycje – np. Nowak W. i inni – brak roku wydania (s. 164), podobnie Poczta W. (s. 166), można się tylko domyślić z numeru DOI, że był to rok 2020. Przy pozycjach Pawlewicz A., Empel W. (s. 165) oraz Zielińska-Szczepkowska J., Kisiel R. (s. 174) powinno być czasopismo „Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie. Problemy Rolnictwa Światowego" a jest tylko „Problemy Rolnictwa Światowego". Przy pozycji Sobczak W., Wielechowski M. 2013 powinno być czasopismo „Zeszyty Naukowe SGGW".

W pracy występują drobne błędy literowe i stylistyczne (s. 4, 28, 30, 38, 44, 48, 57, 60, 81, 94, 109, 117, 134, 136, 151, 154).

III. **Rekapitulacja**

Wartością merytoryczną recenzowanej rozprawy jest zebranie i usystematyzowanie pojęć z zakresu procesów integracyjnych w teorii ekonomii oraz ocena poziomu uwarunkowań integracji w rolnictwie ekologicznym, co wymagało dużego nakładu pracy Autorki. Ocena recenzowanej pracy doktorskiej jest wysoka i pozytywna, zarówno jeśli chodzi o znajomość kwestii merytorycznych, jak i umiejętność przeprowadzania analizy statystycznej. Dysertację wyróżnia dobra znajomość literatury przedmiotu. Stanowi interesujące i logicznie skonstruowane opracowanie. Rozdział drugi ma kluczowe znaczenie, ponieważ wpisuje podjętą tematykę w teorię ekonomii. Zaprezentowane tam problemy badawcze dotyczą ekonomii rozwoju, ekonomii współdzielenia – mogłoby to być bardziej wyeksponowane. Pozostałe rozdziały, szczególnie trzeci, czwarty i piąty są kluczowe jako wkład Doktorantki do nauki i wiedzy ekonomicznej (mimo pewnych zastrzeżeń w zakresie analiz materiału empirycznego). Recenzowana praca jest napisana poprawną polszczyzną, a jej edycja jest bardzo staranna (mimo drobnych błędów literowych i stylistycznych). Doktorantka wykazała się erudycją, poprawnością języka i stylu oraz klarownością formułowania myśli. Rozprawa stanowi istotne kompendium wiedzy w zakresie czynników rozwoju procesów integracyjnych. Podstawowym atutem pracy jest wysoka jakość materiału faktograficznego i wysoki poziom szczegółowości przeprowadzonych badań. Dużym walorem jest wieloaspektowość, czyli zarówno duże wartości naukowe, poznawcze, jak i utylitarne.

Reasumując przedłożona do recenzji rozprawa doktorska autorstwa Pani Mgr Emilii Aleksandry Bojkowskiej-Ambrozińskiej stanowi oryginalny wkład w rozwój nauk

ekonomicznych ze względu na przeprowadzenie analizy z zakresu szerokiego spektrum uwarunkowań procesów integracyjnych w rolnictwie ekologicznym. Pozytywnie opiniuję przedstawioną do recenzji pracę oraz w pełni rekomenduję jej dopuszczenie do obrony.

Rzeszów, 28.10.2024 r.

Teresa Mis